

OSMANLI DEVLETİ'NDE AZINLIKLAR

Prof. Dr. Veysel K. BİLGİÇ*

Minorities in the Ottoman State

This article deals with the status of religious minorities in Islamic Law in general and especially within the practice of Ottoman State.

Islamic Law has given minorities a large amount of rights and freedoms which are appreciated during their implementation not only compared to their contemporary state exercises but also even today they are very valuable.

Minorities are in that system -as it is very well known as millet system- autonomous in private law (marriage, dissolution of marriage, inheritance, trades etc.) and even in law of jurisdiction as long as their law does not break the public order of the society. Thanks to such practices, islamic states i.e. Ottoman State has managed to keep a variety of social, political and religious minorities in peace very long times. Though some practices may not be seen as compatible with the needs of the contemporary understandings perhaps, but still there seems to be a vast and huge sphere to be made use of.

Keywords: Islamic Law, Ottoman State, minorities, millet system, rights and freedoms.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde azınlık statüsü, ırksal değil dinsel aidiyete göre belirlenmiştir. Bir başka deyişle, azınlıklara bu özelliği kazandıran husus onların Türklerle aynı ırktan olup olmadıkları değil, aynı dini (İslam) paylaşıp paylaşmadıkları gerçeği idi. Kısaca millet sistemi olarak adlandırılan bir yöntemle idare edilen gayrimüslim topluluklar uzun yıllar boyunca, milliyetçilik akımlarının insanlığın başına problem olarak ortaya çıkmasına kadar, genellikle mutlu bir biçimde hayatlarını müslümanlarla yan yana idame etmişlerdir. O nedenle sorunu geçek yönleriyle tam olarak anlayabilmek için burada önce millet sisteminin ne olduğu ve özellikleri üzerinde durulacaktır. Millet kavramı aslında din kavramı ile aynı anlama gelmektedir. Millet, bir dine (veya mezhebe) bağlı toplulukları, ümmet ise etnik açıdan farklı toplulukları (ulus) ifade etmektedir. Ümmet kavramının bir canlı nevini ve topluluğunu ifade eden kullanımları da vardır (Örnek olarak bkz. Kur'an:En'am suresi 38. ayet yerdeki canlılarla ve kuşlarla ilgili; Hadiste de karınca ve köpekle ilgili olarak bkz.Ettac El Camiu lil Usul C.3 s.97-8). Akaid ve Kelam ilmi istilahında ümmet-i icabet – ümmet-i davet ayırımında gördüğümüz gibi tüm insanlığı ifade eder tarzda da kullanılmakla birlikte daha çok belli bir dine mensup olanlar için kullanılması da yaygındır.

* Polis Akademisi, Güvenlik Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi, veyselbilgic@hotmail.com.

Kur'anda (örneğin, 2:128) da millet kavramı din anlamında kullanılmıştır. Osmanlı resmi belgelerinde ve yazışmalarında gayrimüslimleri ifade için tebeay-ı gayrimüslime, milel-i saire, cemaat-ı muhtelif ve milel-i muhtelif (örneğin, Kanun-ı Esasi m.16'da bu tabirlerden milel-i muhtelif deyimini kullanılmıştır)¹ kavramlarının kullanıldığını görüyoruz. Günümüzde anlam değişikliğine uğrayan bu kelimeler birbirinin yerine kullanılmaktadır.

Tarihte eşine ender rastlanan bir başarıyla Osmanlı Devleti çok çeşitli din, mezhep, ırksal kökene mensup toplulukları bir arada huzur içinde yaşatmıştır. Yakın geçmişte ve halen dünyanın çeşitli bölgelerinde (örneğin, Bosna-Hersek, Kosova, Ortadoğu, Kafkasya, Filipinler ve Keşmir gibi), yaşanmakta olan dini ve ırksal temelli ihtilafları gördükçe, bunun ne kadar takdire değer ve gerçekleştirilmesi kolay olmayan bir olgu olduğu ortaya çıkar.

Osmanlı Devleti bir yandan güçlü bir merkezi yönetim yapısı kurarken, aynı zamanda geniş bir dini özgürlük ve camaatsel özerkliğe dayanan sistem kurdu. Temelde çoğulculuk, farklılıklara anlayış gösterme ve yerinden yönetime dayalı olan sistem, coğrafi olarak taşraya, kurumsal olarak da cemaatlere doğru uzanmakta, böylece merkezle yerel unsurlar arasında bir denge oluşturulmaktaydı. Millet sistemi olarak bilinen bu sistem, çağdaş anayasaların en önemli ilkelerinden olan din ve vicdan özgürlüğünü dönemin koşulları içerisinde geniş bir biçimde sağladığı ve böylece azınlıkların ulusal ve dini kimliklerini korumalarına hizmet ettiği gibi, bu unsurların devlete bağlılık ve sadakatlerinde önemli bir işlev de görmüştür. Osmanlı Devletinde hakim unsur olan Türkler, devlet en geniş sınırlarına ulaştığı dönemde (Kanuni dönemi) toplam nüfusun yaklaşık üçte birini teşkil ederken, geri kalan üçte ikilik kısmı Araplar, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Slavlar, Arnavutlar, Maruniler, Süryaniler, Ulahlar, Geldaniler (Nasturiler), Çingeneler ve diğer gruplar oluşturuyordu.² Bu halkların uzun yıllar devlete sadakatlerini sadece devletin gücü ve askeri sebeplere bağlamak imkansızdır. Bunun mutlaka hukuki ve insani bir boyut ve izahının olması gerekir.

Fethedilen, yabancı egemenlikler altına giren halkların, dini ve kültürel kimliklerini uzun yıllar koruyamadıkları, asimile oldukları tarihi bir gerçektir. Osmanlılar, hakimiyetleri altındaki farklı unsurlara herhangi bir baskı ve asimilasyon politikası uygulamamışlardır. Ters olsaydı, dört yüz yıldan fazla Osmanlı egemenliği altında kalan yerlerde ne Türkçe'den başka bir dil, ne de İslam'dan başka bir din kalırdı. Devletin zaaf veya ihmali sonucu değil, bilinçli olarak uygulanan bu politika, İslam'ın emredici hükümleri karşısında devletin sergilediği duyarlılık sayesinde olmuştur.

1 Eryılmaz, B. 'Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım' *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara:Yeni Türkiye Yay., 2001, s.406.

2 Kazıcı, Z. 'Osmanlılarda Hoşgörü', (Ed.) H.C.Güzel, A.Birinci) *Genel Türk Tarihi*, C.6, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, s.359-60.; Ercan, Y. *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimata Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2001a, s.51-94.; Adıyeko, N. 'İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair', *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2001, s.382.; Toros, T. 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Azınlıklar' *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul: İletişim Yay., 1985, s.1008-11.

Bu makalede, işte bu başarının altında yatan sosyo-kültürel etmenler üzerinde durulacak ve bu bağlamda gayrı müslimlerin hukuki ve idari statüleri, hakları ve yükümlülükleri, millet sistemi çerçevesinde irdelenecektir.

I- Genel Olarak Millet Sistemi

Millet kavramı aslında dini içerikli bir kavram olarak, dini bir aidiyeti belirtir. Bu kavramın ulus (nation) anlamını kazanması ondokuzuncu yüzyılın sonlarında (Osmanlı'nın son dönemi) olmuştur. İlginçtir ki azınlık (ekalliyet) kavramı da devlet ve toplum hayatına yine aynı yıllarda girmiştir. Bu sistemde kişi, doğduğu millet (cemaat) içinde o cemaatin ruhani ve idari otoritesine bağlı olarak yaşar. Ancak din veya mezhep değiştirirse bu aidiyet de değişir. Din değiştirme, ihtida (İslama geçiş) veya pek hoş karşılanmamakla ve örneğine az rastlanmakla birlikte başka bir dine geçiş biçiminde olabilir. Kısaca, millet olgusunda etnik köken ve dil değil, din ve mezhep aidiyeti esasır. Örneğin, Ermeniler tek millet olarak değil, Gregoryen, Katolik ve Protestan olarak üç millet halinde teşkilatlanmıştı.³ Bu sistemde, çeşitli milletlere mensup olanlar arasındaki ilişkiler sınırlı ve zayıf olduğundan çatışma ihtimali de azdır. Günümüz toplumlarındaki azınlık psikolojisi ile çevre ile didişme, kimliğini ispat etme, asimile olma veya buna direnme gibi çatışmacı davranışlar sözkonusu değildir. Osmanlı millet sistemi, idari teşkilatlanma özgünlüğü kadar, toplumun özgün toplumsal kültürel ortamında gelişen bir yapılanma anlamında kendine özgü (*sui generis*) bir yapı arz etmektedir.⁴

Osmanlı Devleti'nde gayrımüslimlerle iç içe yaşama, devletin kuruluş yıllarına kadar gider. İslam Hukukundan kaynaklanan geleneksel hoşgörü esasına dayanan bu ilişkiler, Fatih döneminde hukuki esaslara dayandırılmıştır. İstanbul'un fethinden hemen sonra hıristiyanların yoğun olarak yaşadığı bölgelerle ilgili düzenlemeler yapılmış, başta Ortodoks Rum reayaya daha sonra da Galata bölgesinde yaşayan zimmi statüsündeki azınlıklara idari, adli ve hukuki özerklikler verilmiştir. Böylece Rumlar Patrik Gennadius'un dini (ruhani) ve dünyevi başkanlığı altında bir cemaat haline getirilmiş oluyordu. Zimmet akdi çerçevesinde İslam Hukuku'na uygun olarak yapılan bu düzenlemelerle, gayrımüslimlere can ve mal güvenliği ile din ve ibadet özgürlüğü tanınmıştır. Benzeri uygulamalara tarihte Osmanlı öncesi İslam devletlerinde de tanık oluyoruz. Nitekim, Hz. Peygamber dönemi Medine Devleti uygulamalarında⁵ müslümanlarla diğer unsurların (özellikle Ehl-i Kitab olarak bilinen Yahudi ve hıristiyanlar) belirli bir sözleşme (Medine Anayasası) çerçevesinde karşılıklı hak ve yükümlülükleri belirlenmiştir. Daha sonra Hz. Ömer

3 Ortaylı, 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi', (Ed.) H.C.Güzel, A.Birinci, *Genel Türk Tarihi*, C.6, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, s.348.; Ortaylı, 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet' *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul: İletişim Yay., 1985, s.998-1001.; Shaw S. 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu', *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul: İletişim Yay., s.1003.; Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrımüslimler*, s.95-171.

4 Ortaylı, 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi', s.351.

5 Khan, A. 'Osmanlı İmparatorluğu: Çokkültürlülüğün Doğulu Mimarı', *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2001, s.370.

döneminde devletin kurumsallaşmasıyla birlikte bu uygulamaların sonraki dönemlere örnek oluşturacak biçimde geliştiğini görüyoruz.

Zımmiliğin temel esprisi, devletin bazı vergi yükümlülükleri karşılığında gayrimüslimlere can, mal ve din özgürlüğü tanınmasında yatar. Bu vergilerden birisi ödeme gücü olan kişilerden kişi başına alınan ‘cizye’ (kelle vergisi), diğeri de tarımsal bir vergi olan ‘harac’dır. Cizye, askerlik yükümlülüğünden muaf olma karşılığı alınmaktaydı. Tanzimat’tan sonra bu deyim yerini ‘bedel-i askeri’ye bırakmıştır. Ancak, ordunun çeşitli birimlerinde gayrimüslimlerin istihdam edildikleri olduğu gibi müslümanlardan da bu bedeli ödeyip askerlikten muaf olanlar görülmüştür. Gayrimüslimlere getirilen kılık kıyafete ilişkin ve belirli mahallelerde ikamet zorunluluğu gibi yükümlülükleri kendileri de rahatlıkla benimsemişler, bu yolla müslümanlarla karışmamak suretiyle, kendi din ve geleneklerini daha kolay muhafaza ve devam ettirebilme imkanına kavuşmuşlardır. İslam Devleti’ndeki, bu arada Osmanlı Devleti’ndeki millet sistemi, günümüz dünyasındaki azınlık psikolojisinden hem objektif hem de subjektif esasları itibariyle farklıdır.⁶

İslam Hukuku’nda Gayrimüslimler

Millet sistemi esas itibariyle İslam Hukuku’na dayandığından burada genel olarak gayrimüslimlerin bu çerçevede statüleri, hakları ve yükümlülükleri üzerinde durulacaktır. İslam’da dil ve ırka dayanan milliyet anlayışı yerine inanca dayanan bir ayırım sözkonusudur. İslam Devleti topraklarında yaşayan insanlar müslümanlar ve gayrimüslimler olarak ikiye ayrılır. Devlet sınırları içinde yaşayan herkes tebea olarak kabul edilip temel hakları korunmuştur. Gayrimüslimler içinde de hıristiyanlar ve yahudiler ‘ehl-i kitab’ olarak adlandırılıp imtiyazlı bir konumdadırlar (mesela, müslüman bir erkek ehl-i kitab’tan bir kadın ile evlenebilir, yine müslümanlar ehl-i kitab’ın kestiğini yiyebilirler).

Siyasi açıdan gayrimüslimler, ehl-i harb ve ehl-i ahd olarak iki kısımdır. Ehl-i harb müslümanlarla savaş halinde olanları, ehl-i ahd de müslümanlarla antlaşma (barış) içinde olanları ifade eder. Ehl-i ahd kendi içinde zımmi, muahed ve müste’men olarak üç kısımdır. Zımmiler, bir İslam devletinin himayesini kabul edip orada sürekli ikamet edenleri; muahedler, başka yerde oturup da kendileriyle barış antlaşması yapılmış olanları; müste’menler ise, ticaret veya başka bir amaç için İslam ülkesine kısa süreli ikamet izniyle (bir yıldan az) geçici olarak gelen yabancıları ifade eder.⁷ Bu genel açıklamalardan sonra İslam ülkesinde sürekli oturma hakkına sahip, dolayısıyla müslümanlarla daha sıkı ilişkiler içerisinde olan zımmilerin hakları ve yükümlülükleri konusuna biraz daha yakından bakabiliriz.

6 Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi*, s.346.

7 Şener, A. ‘İslam Hukuku’nda Gayrimüslimler’, *Türk Tarihinde Ermeniler*, İzmir: D.E.Ü. Rektörlüğü Yay., s.43.; Küçük, C. ‘Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat’, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul: İletişim Yay., 1985, s.1007.

Zımmilerin Hakları

Yukarıda da değinildiği gibi zımmiler bir İslam ülkesinde devamlı olarak yaşayan gayrimüslimlere denilmektedir. Bu kesimi ifade için, 'ehl-i zimmet', 'gayrimüslim tebea' ve önceleri bütün vatandaşları ifade etmek için kullanılan ancak sonradan sadece gayrimüslimlere tahsis edilen 'reaya' deyimleri kullanılmaktadır.⁸

Zımmilerin vatandaş olarak;

-Can, mal ve konutları müslümanlarınkı gibi koruma altındadır. Hatta bu hakların tecavüze uğraması durumunda devlet savaş dahil gerekli her önlemi almakla yükümlüdür. İlk dönemlerden itibaren bu hak titiz bir biçimde koruma altına alınmıştır. Hz. Peygamber, Medine'ye hicretinden hemen sonra çağdaş araştırmacılar tarafından 'Medine Vesikası' veya 'Medine Anayasası' olarak adlandırılan bir sözleşme yaparak bunun ilk adımını atmıştır. Böylece site devleti Batı tarihi tecrübesinde benzeri bulunmayan bu siyasi yapı, bir çok dini-kültürel grubun bir arada yaşamasını mümkün kılan bir toplum modeline örnek teşkil etmiştir.⁹ Vatandaşlık bakımından, çağdaş ülkelerde daha çok kan ve toprak esası gibi kişinin elinde olmayan mukadder tesadüflere bağlı ilkeler değil, irade ve tercih eksensiz (inanç) ilke esas alınmıştır. Vatandaş ve tebaa arasında ayırım yapan teorik tartışmalar bir yana bırakılırsa (mesela Zeydan ve Zuhayli gibi bazı araştırmacılar tebaa vatandaş arasında ayırım yapmazlarken, Hussain zımmilerin vatandaş değil tebaa olarak adlandırılmasının daha doğru olacağını savunur Özel s.420'den naklen) dini bazı zorunluluklar dışında islam ülkesinde müslüman ve gayrimüslimler arasında temel haklar bakımından herhangi bir fark yoktur. Bu satatü de zimmet akdiyle birlikte kazanılır ve hüküm ifade eder. Hz Peygamber zimmiye haksızlık yapan ona gücünün üstünde yükümlülük yükleyen ve ondan arzusu dışında bir şey alan kimseye kıyamet günü bizzat kendisinin hasım olacağını ifade etmiş, yine haksız yere bir zimmiyi öldüren kimsenin cennetten mahrum kalacağını söylemiştir.

-İnanç, ibadet ve eğitim haklarına sahiptirler. Din değiştirmeye zorlanamazlar. Bu konuda Kur'anda (2:253) 'Dinde zorlama yoktur..' ayeti açık bir emirdir. Hz. Peygamber ve halifeler dönemlerinde yapılan zimmet antlaşmalarında bu açıkça belirtilmiştir. İnanç hürriyetinin bir gereği olarak dini eğitim ve öğretim, ayin ve ibadetlerle mabedler de hukuk himayesi altına alınmıştır. Gayrimüslimler mabedlerinde ve açtıkları okullarda dini eğitim ve öğretimi tam bir serbestlik içinde verme imkanına kavuşmuşlardır. Yeni ibadethane yapmalarına izin verilmemekle birlikte var olan eski ibadethaneleri koruma altındadır. Bu konudeaki kısıtlamalar her dönem hukukçuları tarafından günün şartlarına göre belirlenmiştir. Genel olarak müslümanların kurdukları şehirlerde gayrimüslimlerin mabed yapmasına izin verilmez. Savaş yoluyla ele geçirilen şehirlerdeki mabedlere dokunulmamak-

8 Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s.173-250.

9 Özel, A. 'Gayrimüslim', *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.13, İstanbul: Divantaş, s.420.; Şafak, A. 'Mukayeseli Hukuk Açısından Azınlık Haklarına Bir Bakış ve Ermeni Katolik Patrikliği İle İlgili Bir Fermanın Değerlendirilmesi' *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı, C.II, 2001, s.651-70; Akyılmaz, G.'Tanzimattan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü', *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı, C.II, 2001, s.671-86.

la birlikte yenilerinin yapılmayacağı görüşü hakimdir. Barış yoluyla ele geçirilen yerlerdeki mabedlerin muhafazası, tamiri veya yenilerinin yapılması antlaşma hükümlerine tabidir. Mabedlerinde dini ayin ve ibadetlerini icra etmelerine, çan çalmalarına, dini bayram günlerinde haç vb. taşımalarına da kural olarak izin verilmekle birlikte, müslümanların meskun olduğu yerlerde bazan kamu düzeni gereği ezan ve namaz vakitlerinde çan çalmak, bayramlarda taşkınlık yapmak ve haç dolaştırmaktan menedilmeleri gibi dönemden döneme değişen uygulamalar da görülmektedir.

-Sosyal güvenlik hakları vardır. Rahip ve ödeme gücü olmayanlar cizye vb. mali yükümlülüklerden muaftırlar. Önceden vergi ödeyenler sonra ödeyemeyecek duruma düşmüş iseler, bunlar da her çeşit vergiden muaftır ve hatta devlet bu gibilere ve bakmakla yükümlü oldukları kişilere hazineden geçimlerine yetecek kadar maaş bağlamak durumundadır.¹⁰ Bu uygulamalara Hz Ömer, Halid b. Velid, Ömer b. Abdül Aziz vb. nin dönemlerinde rastlıyoruz.

-Çalışma, ticaret, seyahat, evlenme, Mekke hariç diledikleri yerde ikamet¹¹ ve miras haklarına sahiptirler. Çalışma hürriyeti bakımından gayrimüslimler için herhangi bir sınırlama söz konusu olmayıp iş ve ticaret hayatının her alanında faaliyet gösterebilirler. İkamet ve seyahat hürriyeti bakımından da bazı sınırlamalar dışında müslümanlarla eşit haklara sahiptirler. Yalnız, İslam dininin doğup yayıldığı yer olması, mukaddes mabed ve mekanların burada bulunması sebebiyle Hicaz bölgesinde gayrimüslimlerin ikameti yasaklanmıştır. Hicaz'ın harem dışında kalan yerlerine gayrimüslimlerin ticaret vb. maksatlarla girebilecekleri konusunda fikirbirliği olmakla birlikte kalış süresi konusunda ictihada dayalı, dolayısıyla da değişik dönemler bakımından farklılık gösteren uygulamalar olmuştur. Bundan başka İstanbul'da Eyüp Sultan Türbesi ve Şam'da Hz. Ömer Camii gibi dini mekanların etrafında yerleşmelerine bazı dönemlerde getirilen kısıtlamaları bu bağlamda kamu düzeninin gerektirdiği bir idari tedbir olarak değerlendirmek gerekir.¹²

-Devlet, zımmileri müslüman vatandaşları gibi düşmanlara karşı korumak durumundadır. Hatta bunlardan esir düşenler olursa bunları kurtarmak, devlet için bir borçtur.¹³ Çünkü cizye (kelle vergisi), en başta onların can güvenliğini sağlamak için alınmaktadır.¹⁴

-Gayrimüslimler, hukuki ve kazai (yargısal) özerkliğe sahiptirler. Genel olarak İslam ülkesinde bulunan müslüman, gayrimüslim, vatandaş veya yabancı bütün insanlar devletin yargı sistemine ve kanunlarına tabi olmakla birlikte inanç özgürlüğünün bir gereği olarak şahıs, aile, miras ve borçlar hukuku gibi dini inançla yakından ilgili konularda gayrimüslimlere adli ve hukuki özerklik tanınmıştır. Bu hukuki çoğulculuk dini –kültürel çoğulculuğu koruyarak gayrimüslimlerin asırlar

10 Ebu Yusuf, *Kitabul Harac*, Çev. A. Özek, İstanbul: İ.Ü. Yay. No:1519, 1973, s.232.

11 Hamidullah, M. *İslam'da Devlet İdaresi*, Ankara: Nur Yay., 1979, s.183.

12 Özel, *Gayrimüslim*, s.421.

13 Bilmen, Ö.N. *Hukuk-ı İslamiyye ve İstilahat-ı Fikhiyye Kamusu*, C.4, İstanbul: Bilmen Yay., 1968, s.426.

14 Karaman, H. *Mukayeseli İslam Hukuku*, C.3, İstanbul: İz Yay., 1999, s.256-73.

boyu müslümanlarla bir arada varlıklarını korumalarına imkan sağlamıştır. Buna göre gayrimüslimler, aralarındaki hukuki uyumsuzlukları kendi mahkemelerine götürme hakkına sahip oldukları gibi İslam mahkemelerinde de dava açabilmektedirler. Tarflardan birisi müslüman ise dava İslam mahkemesinde açılır. Taraflardan her ikisi de gayrimüslim ise ve İslam mahkemesine başvurulmuş ise mahkemenin bu davaya bakma mecburiyetinin olup olmadığı ve mahkemenin davaya bakması için her iki tarafın rızasının şart olup olmadığı gibi ayrıntılarda farklı görüşler vardır. Ancak İslam mahkemesinin davaya bakması durumunda onların kendi hakları değil İslam hukuku uygulanır. Gayrimüslimlere hukuk davalarında tanınan bu özerklik ceza davaları bakımından daha sınırlıdır.¹⁵

Zımmilerin Yükümlülükleri

Zımmiler sahip oldukları bu haklar karşısında iki önemli mali yükümlülükle karşı karşıyadırlar;

-Cizye; kişi başına belirli miktarda alınan vergidir. Verginin yükümlüsü ergin erkeklerdir. Zımmiler askerlik yapmak zorunda değillerdir. Ancak yapacak olurlarsa, askerlik süresince bu vergiden muaf tutulurlar. Ayrıca önemli hizmetleri dolayısıyla bu vergiden muaf tutulanlar da vardır.¹⁶ Ayrıca kadınlar, çocuklar, köleler, din adamları, fakirler ve yaşlılar bu vergiyi ödemekle yükümlü değillerdir. Tarihte bu konuda oldukça esnek ve zımmiler lehine uygulamalara tanık oluyoruz. Bir ara halife Hz.Ömer cizye ödemek için dilenmekte olan a'ma bir yahudiyi görmüş. Bunun üzerine, 'gençliğinde cizyesini aldık şimdi ihtiyarlığında böyle perişan bırakamayız' diyerek adamı cizyeden muaf tuttuğu gibi hazineye kendisine geçimi için maaş ta bağlatmıştır. Cizye, sabit oranlı olmayıp kişinin ödeme gücüne göre yüksek, orta ve aşağı olmak üzere üç dilim olarak düzenlenmiştir.¹⁷

-Harac; müslümanlardan alınan öşrün (onda bir (%10), bazı durumlarda yirmide bir (%5) oranında) mukabili olarak tarım ürünlerinden alınan bir vergidir. Yılda bir, nakit veya ürün olarak ödenebilir. Cizyede olduğu gibi yükümlünün ödememesi durumunda bu vergi düşer. Zekat aynı zamanda bir ibadet olduğundan zımmiler zekat vermekle yükümlü değillerdir. Ancak ticari faaliyetlerinden dolayı elde ettikleri kazançları, yirmide bir (%5) gelir vergisine tabidir.¹⁸

-Siyasi haklar ve kamu görevleri; İslam hukukçularına göre gayrimüslimler, devlet başkanını seçme ve bu göreve seçilme hakkına sahip olmadıkları gibi, ordu komutanlığı, valilik ve hakimlik gibi görevler de icra edemezler. Tarih boyunca dönemsel farklılıklar göstermekle birlikte gayrimüslimlerin bu sayılanlar dışında bürokrasinin her kademesinde görevlere getirildiğini görüyoruz.

15 Küçük, *Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat*, s.1008.

16 Hamidullah, M. *İslam'a Giriş*, Çev. Kemal Kuşçu, İstanbul, 1965.

17 Ebu Yusuf, *Kitabul Harac*, s.200-6.

18 Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, s.273-95; Cin, H. ; Akgündüz, A. *Türk Hukuk Tarihi*, C.2, İstanbul: OSAV, 1996, s.337-41.; Akgündüz, A. *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul: OSAV, 1999, s.430-5.

Bu mali yükümlülükler dışında, zimmilerin kılık ve kıyafetiyle ilgili bazı sınırlamalar getirilmiştir. Bu çerçevede, zimmiler kıyafetlerinde, müslümanlardan ayırt edilebilmeleri için müslümanlara benzemekten kaçınmak durumundadırlar. Bu, aslında onların yararına olan bir husustur. Çünkü insan tabiatında hakim ve üstün durumda olanları taklid etme eğilimi vardır. Böyle bir sınırlama olmasa zimmilerin zamanla içinde buldukları toplumda asimile olma durumu ortaya çıkabilir.¹⁹

Bu genel açıklamalardan sonra şimdi de Osmanlı Devleti'nin, ilk yıllarından itibaren gayrimüslimlerle ilişkileri üzerinde durabiliriz. Osmanlılar ilk yıllardan itibaren, adaletli, taasuptan uzak ve engin hoşgörüyü dayanan yönetim siyasetiyle, halkın gözünden iyice düşmüş Bizans enkazı üzerinde kısa zamanda gelişme fırsatı buldular. Bilindiği gibi Bizans'ın takib ettiği idari, mali ve dini siyaset hıristiyanlar arasında hoşnutsuzluğa sebep oluyordu. İşte tam bu sırada tarih sahnesine çıkan Osmanlılar, güttükleri insani ve akılcı siyasetleriyle bu insanların gönlüne girmeyi başarmışlar ve bu insanlar Osmanlıları bağnaz hıristiyanlara tercih eder olmuşlardır. Osmanlıları Balkan'larda kalıcı kılan da bundan başkası değildi. Kuruluş yıllarında Osman bey ve Orhan beyin gayrimüslimlere muameleleri meşhurdur.²⁰ Bu uygulamalar, sonraki yöneticilere de örnek olmuştur.

Kurumsal olarak gayrimüslimlere cemaat yapısı içinde özerk bir statü verilmesi Fatih Sultan Mehmet zamanında olmuştur. Fatih, askeri dehasının yanında, fetihten sonra yerli rumlara, her türlü korkudan uzak olarak evlerine dönebileceklerini ve işleriyle uğraşabileceklerini bildirerek büyük bir devlet adamı olduğunu da göstermiştir. Fetihden hemen sonra devleti, siyasi, idari ve iktisadi açıdan güçlendirmek ve canlandırmak isteyen Fatih, bu amaçla İstanbul'un nüfusunu artırıcı önlemler almıştır. Ticari ve ilmi canlılığı sağlamak amacıyla yaptırdığı medrese ve çarşılar da bilinmektedir. Fatih, dağılmaya yüz tutmuş rum halkına kendi aralarında hür iradeleriyle seçtikleri Gennadios'u Ortodoks Kilisesi'nin başkanlığına tayin etmiştir. Gennadios'u sarayına davet eden Padişah, bizzat kendisine taç ve asa vermiş ve sarayın avlusuna kadar uğurlamıştır. Ayrıca Patrike, şahsının her çeşit taarruzdan korunduğunu ve İsa cemaatine bir temin-i hukuk (modus vivendi) tesis ettiğini belirten bir ferman verilmiştir. Böylece patrikhaneye Bizans dönemindekine denk hatta daha fazla yetkiler tanınmıştır. Patrikhane dini ve idari işlerde serbest bırakılmış, 'millet başı' ünvanıyla Patrik, ruhani (dini) yetkilerinin yanında cismani (dünyevi) yetkilerle de donanmıştır.²¹ Seçimi Padişahın onayı ile tamamlandığı için Patrik aynı zamanda yüksek bir devlet memuru sıfatını da haizdir. Bu konumuyla ve devlet içinde bütün Ortodoksların başı olarak, kendi cemaatinin yararına Divan'da her zaman söz alma hakkına sahipti.

Ortodoks hıristiyanlara verilen haklar ve imtiyazlar- ki bu muamelelere kendi tarihleri yabancısıdır. Çünkü değil başka din mensuplarına, kendi dinlerinden fark-

19 Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s.191.

20 Kurat, Y.T. 'Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu', *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara: Yeni Türkiye Yay. 2001, s.356.

21 Eryılmaz, B. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebânın Yönetimi*, İzmir, 1988, s.22-3.

lı mezhep mensuplarına reva gördükleri muamelelere tarih şahittir,- hıristiyanlık alemi de şaşırılmış ve ihtimal Fatih'in bunu hıristiyanlığa temayülü olarak algılayan Papa II Pius Fatih'e, hıristiyanlığı kabul ettiği takdirde kendisine Grek'lerin ve doğunun imparatoru ünvanını vereceğini, bütün hıristiyanların kendisine saygı göstererek aralarındaki uyuşmazlıkları çözmek için kendisini hakem tanıyacaklarını bildiren bir mektup göndermiştir.²²

Bu bağlamda, bu uygulamaların değerinin daha iyi anlaşılabilmesi için orta çağ Avrupası'na göz atıp objektif olması açısından kendi yazarlarından bir iki alıntıyla konuya ışık tutmakta yarar vardır. Ortaçağda Halifeler ve Doğu (İslam) devletlerinin yöneticileri 'ahde vefa' (pacta sunt servanda) ilkesi ile bu ilke çerçevesinde verdikleri söze uygun olarak savaş esirlerine iyi muamele ederlerken (ya fidye karşılığı veya karşılıksız serbest bırakma), Batı'da bu tür uygulamalar ancak sınırlı biçimde kendi aralarında sözkonusuydu. Çünkü müslümanların antlaşmalara uyma konusundaki hassasiyetinin tam tersine Avrupa'da hakim olan düşünceye göre kafirlerle (müslümanlar) yapılan sözleşmeler her zaman için tek taraflı olarak ihlal edilebilir, bozulabilir.²³ Yazar daha sonra milyonlarca insanın hayatına mal olan haçlı seferleri sırasında hiç uğruna işlenen cinayetlerle insan hakları ihlallerine değinerek şöyle diyor: '...Kilise'den peşinen af belgesi alan hıristiyanların yaptıklarını anlatmak söze sığmaz (kendi ifadesiyle 'unspeakable'). Haçlılar 1099'da Kudüs'ü aldıklarında bütün halkı katliamdan geçirdiler. Bir görgü şahidi (Raymond d'Agiles) nin ifadesine göre 10 000 sivilin sığındığı eski Süleyman mabedinde öyle kan akıtıldı ki cesetler, el, ayak vs. kesik organlar kan içinde sağa sola yüzüyordu.' Bir başka şahidin ifadesine göre mabette kan diz boyu idi. Bunun tam tersine bir uygulamayla Salahaddin (Eyyubi) 1187'de Kudüs'ü geri aldığı anda askerleri, halktan tek bir kişiyi öldürmedikleri gibi kötü muamelede de bulunmadılar. Hatta bizzat Salahaddin (sivil) hıristiyanları korumak amacıyla özel devriye birlikleri oluşturdu. Sonra da esirlerden zengin olanları fidye karşılığında fakir olanları da karşılıksız serbest bıraktı. Ayrıca Salahaddin düşman tarafa, kendi yaralılarını tedavi etmeleri için doktorlarına müsaade etmiş hatta bizzat kendi doktorlarını haçlı komutanı Richard Coeur de Lion (Aslan Yürekli Rişar) ın tedavisi için göndermiştir. Ancak Richard bu insani muamelelere teşekkür! olarak kadın ve çocuklar dahil Saint Jean d'Acre kuşatmasından canını kurtarabilen 2700 kişiyi öldürerek insanlığını! göstermiştir. Bütün bunlardan daha beteri de hem kasapların hem de mağdurların hıristiyan olduğu 1204 yılında Costantinople'un (İstanbul) Venedikliler ve haçlılarca yağmalanması olayıdır.²⁴ Kendisi aynı zamanda Uluslararası Kızılhaç Teşkilatı'nın eski bir üyesi ve öğretim üyesi olan J. Pictet gibi önemli bir kişiye ait itiraf niteliğindeki bu ifadeler gerçekten ibret vericidir. Biz Batı'nın bu tutumunun tarihte kalmasını temenni ederdik. Ancak günümüzde insan hakları alanında kaydedilen tüm olumlu gelişmelere rağmen, 1990'lı yıllarda

22 İnalçık, H. 'Mehmet II', *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB. Yay., 1970, s..513.

23 Pictet, J. *Developments and Principles of International Humanitarian Law*, Geneva, 1984, s.16.

24 *ibid.* 17 vd.

özellikle Bosna'da sergilenen çifte standard, Batı'nın bilinç altında hala kendinden olmayanları adam yerine koymama zihniyetinin en azından perde arkasında ve resmi platformlarda devam ettiğini açıkça göstermektedir.

Daha sonra Galata ahalisine de benzer haklar ve imtiyazlar tanındı. Burada yaşayan halka hak ve yükümlülüklerini belirten bir ahitname verildi. Bu ahitnamede halkın mal, mülk, sandal, gemi, kadın, çocuk, köle, ve cariyelerine dokunulmayacağı, kara ve denizde serbestçe dolaşabilecekleri, dini ayinlerinde, ticari ve zirai faaliyetlerinde serbest oldukları, kendilerinden yeniçeri yapılmayacağı, halkın angaryadan muaf olacağı, eski adet üzere gümrük ve ayrıca şer'i harac verecekleri, ve kendi aralarından istedikleri kişiyi kethüda seçebilecekleri belirtilmiştir.²⁵

Benzer haklar Bosna halkına da tanınmıştır. Bosna'nın fethi sırasında hıristiyan rahiplere verilen 'Hattı Humayun'da hıristiyanların can, mal ve kiliselerine dokunulmayacağı ve devlete itaat ettikleri sürece güvenlik içinde korkusuzca yaşayacakları belirtilmiştir. Cevdet Paşa, Bosna'da görev yaparken bu yazıyı rahiplerin elinde gördüğünü belirtiyor.²⁶

Yine aynı nitelikte haklar Ermeni ve Yahudilere de tanındı. Ermeniler millet olarak tanınınca Bursa'da ikamet eden en büyük Ermeni patriği İstanbul'a nakle edilmiş ve böylece İstanbul, Ermeniler için de ruhani bir merkez durumuna gelmiştir. Fetih sırasında Yahudiler Bizans'a yardım etmeyeceklerine dair söz verdiklerinden, fetihten sonra kendilerine ve mabedlerine dokunulmamak ve Tevrat okumalarına ve ibadet etmelerine karışılmamak yolunda ahd ve eman verilmiştir. Padişah Hahambaşı'yı huzuruna kabul etmiş, kendisine iltifatlarda bulunmuş ve aralarındaki davaları görmek üzere kendisine bir ferman vermiştir. Böylece Hahambaşılık devlet yönetiminde özerk statü kazanmıştır.²⁷ Bu insani muameleler sonraki yıllarda dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayıp tehcire tabi tutulan yahudilerin Osmanlı Devleti'ne sığınmalarına zemin hazırlamış, Devlet de bu kişileri hoş karşılamış ve ülkeye kabul etmiştir.²⁸

Yukarıda değinildiği gibi İstanbul'un imarı ve kalkınması için dışarıdan göç teşvik edilmiş, bunun sonucunda ülkenin her tarafından, özellikle de Balkan halklarından ve hatta diğer ülkelerden hicretler birbirini izlemiştir. Osmanlı fetih siyasetinin temelinde, fethedilen yerlerde daha önce var olan nizamı zorunlu olmadıkça koruma ilkesi yatmaktadır. Fethedilen yerlerde yerli halkın sevgi ve güveni kazanılmaya çalışılmış, İnalçık'ın ifadesiyle dini müesseseler, sınıfların statüleri, idari taksimat, vergiler, yerli adetler ve askeri zümreler esas itibarıyla muhafaza olunmuştur.²⁹

25 Uzunçarşılı, İ.H. *Osmanlı Tarihi*, C.1, Ankara: TTK Bas., 1983, s.6-8.

26 A. Cevdet Paşa, *Tezakir*, 21-39, (Haz.) C. Baysun, Ankara: TTK. Yay., 1986, s.84-5.

27 Galanti, A., *Fatih Sultan Mehmet Zamanında İstanbul Yahudileri*, İstanbul: Fak. Matb., 1953, s.10-1.

28 Kazıcı, *Osmanlılarda Hoşgörü*, s.363-4.

29 İnalçık, H. *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara: TTK. Yay., 1954, s.182.

İlk defa kapsamlı ve sistematik olarak Fatih zamanında tesis edilen millet sistemi sonraki zamanlarda esas itibariyle bir değişikliğe uğramamış, eskiden tanınan hak ve imtiyazlar teyid edilmiş ve hatta genişletilmiştir. Kanuni zamanında Kudüs'te bir kilisenin camiye çevrilmesi üzerine Fransa Kralının bu konuda kendisine yaptığı müracaatına verdiği cevap³⁰, II. Selim'in Kıbrıs adasını 1571'de fethettiğinde orada Katoliklerin baskısı altında olan Ortodoksları himayesi ve onlara yaptığı muamele ve diğer bölgelerde uygulanan benzeri siyaset bu konuda verilecek örneklerden sadece bir kaçıdır.

II- Osmanlı Uygulamasında Millet Sistemi

Genel olarak ifade edecek olursak, şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki; Osmanlı Devleti gayrimüslim tebeaya kendi liderlerini seçme ve bu liderlerin başkanlığında dini, idari, adli, ve eğitimsel alanda kendi kurum ve kurallarını belirleme ve düzenleme hakkı vermiştir. Gayrimüslimler bu şekilde özerk olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.³¹

Millet sisteminde yukarıda da değinildiği gibi, her gayrimüslim cemaat ayrı bir millet olarak kabul edilmiştir. Her gayrimüslim birey de böyle bir topluluğun üyesi idi. Bu milletlerin liderleri bir yandan kendi milletinin yöneticisi, hem de padişahla cemaatı arasında aracı konumundaydı. Bu şekilde tek tek bireyler liderleri aracılığıyla devletle ilişkiye girmekte, liderler de kendi cemaatlarına mensup bireylerin davranışlarından, vergi ve diğer yükümlülükler açısından devlete karşı sorumlu idiler.

Cemaat liderleri kendilerine tanınan geniş özerklik içerisinde işlerini yürütmek üzere güçlü teşkilatlara sahip olmuşlardır. İstanbul'da bulunan Rum, Ermeni ve Musevi cemaatlarının dışında Antakya, Kudüs ve İskenderiye'de de bağımsız cemaat yapılanmaları vardı. Ancak derece itibariyle İstanbul Fener Rum Patrikliği hepsinden üstün sayılırdı. Bu genel yapı içerisinde her millet teşkilatının din adamlarından oluşan bir ruhani meclisi bulunmakta ve bu meclis, millet liderlerini seçmekteydi.³²

Dini ayin ve konusunda her cemaat tam bir serbesti içindeydi. İbadethanelerin dokunulmazlığı vardı. Buraların iç yapısı, teşkilatı ve idaresine de karışılmamış, bu hususlar tamamen cemaat teşkilatına bırakılmıştır. Ancak İslam Hukuku'na uygun olarak Tanzimat'a kadarki dönemde yeni ibadethane yapılması ve var olanların tamiri konusunda bazı sınırlamalar vardır. Mesela, Devlet tamir konusunda izin alınmasını şart koşmuştur. Yeni mabed yapılmasına ise izin verilmemektedir. Bu yetki hiçbir zaman gayrimüslimleri mağdur edecek biçimde kullanılmamıştır. 1885'te İstanbul'da kilise ve havraların sayısının 148'i bulduğu³³ dikkate alınırsa, bunun doğruluğu açıkça anlaşılır.

30 Şahin, S. *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul: Ötüken, 1980, s.48.

31 Küçük, *Osmanlılar'da Millet Sistemi ve Tanzimat*, s.1009.

32 Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s.39.

33 *ibid.*s.40

Devlet temelde eğitim, haberleşme, sosyal güvenlik, nüfus, adalet ve dini işleri millet teşkilatlarına bırakmış, bunların dışındaki, askerlik, vergi ve diğer idari işleri ise kendi yetkisinde görmüştür. Buna göre, nikah, nikahın feshi, veraset, vasiyet, nafaka, çeyiz vb. işler kendi mahkemeleri eliyle yürütülmekte idi. Bu mahkemeler hapis, sürgün ve kürek cezası gibi cezalar verebilirlerdi. Bu mahkemelerin kararları devletçe de tanınır ve gereği yapılırdı. Mesela, kaptan paşalar patrikhaneden gönderilen kürek mahkumlarını almamazlık edemez ve zamanından önce zincirlerini çözemezdi³⁴

Cemaatler kendi mensuplarının doğum ve ölüm kayıtlarını da tutarlardı. Bu uygulama, Tanzimat'a yakın bir dönemde devletin bütün tebeanın nüfus kayıtlarını tutmaya başlamasına kadar devam etmiştir.³⁵

Yine cemaatler okul açma ve okullarının programlarını serbestçe belirleyebilme hakkına da sahiptiler.³⁶ Devlet papazların kiliselerdeki vaazlarını denetlediği gibi ne yazık ki cemaat okullarının idaresini ve ders programlarını da denetlememiştir. Buralar daha sonra fitne ve fesat tohumlarının atıldıkları merkezler olacaklar ve bağımsızlık fikirlerinin aşılandığı ocaklara dönüşeceklerdir. Aslında bu okulları denetleyecek dil bilen eleman bulmak ta kolay değildi. Hatta devletin en nazik dışişleri hizmetleri uzun yıllar Fener'lilerin elindeydi. Okulları da haliyle onlara denetlettirmek gerekiyordu. Halbuki Cevdet Paşa'nın belirttiği gibi onların çoğu bu fesadın içindeydi.³⁷

Cemaatlere bazı alanlarda gümrük vergisinden muafiyet tanınmıştır. Mesela kiliselerin süslenmesi ve ayınlerin icrasında kullanılan eşya bu muafiyete tabidir. Hatta konuyla ilgili tüzükler çıkarılmıştır.³⁸

Cemaat liderlerinin yargılanması özel bir usule tabidir. Metropolitlerin, vekillerinin ve piskoposların, şeriatle ilgili davalarının duruşmaları Divan'a havale edilir ve dava sadrazam ve kazaskerlerin huzurunda görülürdü.³⁹

Görüldüğü gibi cemaatlerin sahip oldukları haklar ve imtiyazlar bu şekilde oldukça geniş ve sınırlamalar oldukça dardı. Bunlar içinde statü bakımından en ayrıcalıklı konumda olan da Rum cemaati idi. Öyle ki Engelhardt'ın ifadesiyle 'Rum Patrikhanesi fetihten sonra nail olduğu hukuk sayesinde hakikaten hükümet içinde hükümet idi...'⁴⁰

Tanzimat'a kadar millet teşkilatlarının sadece ruhani meclisleri vardı. Her cemaat kendi liderini seçerdi. Liderlerin devletle ilişkilerini yürütecek vekilleri, memurları ve tercümanları vardı. Tüm cemaatleri temsilen resmi ve dini bayramlarda Rum patriği törene katılır ve kendi dilinde bir nezaket konuşması yapardı.

34 Şahin, S. *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, s.75.

35 A. Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.6, Ankara: Üçdal Neş., 1984, s.2690-1.

36 Ergin, O.N. *Türk Tarihinde Evkaf, Belediye ve Patrikhaneler*, İstanbul: Türkiye Bas., 1937, s.725.

37 A. Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.6, s.2695.

38 *Düstur*, I. Ter., C.2:610-7.

39 Şahin, S. *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, s.70.

40 Engelhardt'dan naklen Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebânın Yönetimi*, s.43.

Batı'daki benzeri kuruluşlar (komün idareleri) yalnızca buldukları şehirlerde benzeri yetkiler kullanırken, Osmanlı'daki patrikhanelerin nüfuz ve egemenlikleri bütün Osmanlı şehirlerini kapsıyordu ve adeta patrikler birer eski Roma ve Bizans imparatoru rolünü oynuyorlardı.⁴¹ Özellikle zengin Bizans gelenek ve sembollerini bünyesinde barındıran Fener Rum Patrikliği, Patrikhane kapısı üzerindeki Bizans kartalını her sene parlatır, patrik imparatorluk tacını giyer ve harmanisini taşır ve bu suretle Bizans imparatorluğu, patrikhane içinde yaşatılır, diğer din adamları da vaaz ve eğitimleriyle bu ruhu canlı tutmaya çalışırlardı.⁴²

Kısaca, Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler temelde İslam Hukuku esaslarına uygun olarak, benzeri görülmemiş biçimde dini, idari, adli, eğitsel ve kültürel özerklikten yararlanmışlar, mabed, dil, okul, hastane, ve mahkemelerine karışılmamıştır. Özel hukuk alanında evlenme, boşanma ve ölüm gibi durumlar tamamen kendi millet teşkilatlarına bırakılmıştır. Bunun sonucunda Osmanlı toplumu müslümanıya gayrimüslimiyle uzun yıllar (özellikle devletin güçlü olduğu yıllar) huzur ve mutluluk içinde yaşamıştır. Ancak devletin aşırı denebilecek bu hoşgörüsü ne yazık ki gerileme döneminde kötüye kullanılmıştır. Devletin azınlıkları en azından dil ve kültürel değerler bakımından Türklerle kaynaştıracak önlemleri almadaki ihmali, dış güçlerin tahriki, bazı basiretsiz uygulamalar vb. sebeplerle ilişkiler bozulmaya yüz tutmuştur. Özellikle Küçük Kaynarca (1774) antlaşmasından sonra milliyetçilik akımlarının da ortaya çıkmasıyla birlikte bir yandan dış güçlerin baskısı artmış, öte yandan bozulan askeri ve sivil yönetimin azınlıklara karşı takındıkları tutumda da olumsuzluklar belirmeye ve sonuç olarak onlarda nefret ve ayrılık düşüncelerini yeşertmeye başlamıştı. Cevdet Paşanın yerinde tespitiyle azınlıkları Türk kültür ve geleneklerine ısındıramamanın bunda etkisi büyüktü.⁴³

Osmanlı uygulamasında, genelde İslam Hukuku'na uygun, gayrimüslimlere ilişkin yükümlülüklerle gelince, bunları şu şekilde belirtebiliriz;

Mali Yükümlülükler

Yukarıda değinildiği gibi en başta gelen vergi gayrimüslim erkeklerden alınan askerlik hizmeti karşılığı adam başına alınan cizyedir. Kadın, çocuk, köle, yaşlı, ödeme gücü olmayan, din adamları ve devlete özel hizmeti geçenler bu vergiden muaftırlar. Bazı yerlerin cizyesi toplu olarak alınır, bazan da duruma göre affedilirdi. Cizyenin maktu (sabit oranlı) ve alerruus (mükellefin mali durumuna göre) olmak üzere iki türü vardır. Maktu cizye fetihten sonra iki tarafın anlaşmaları çerçevesinde belirlenen miktar üzerinden ödenir. Alerruus cizye ise mükelleflerin mali durumuna göre bireysel olarak tarholunan ve miktarı belirlenen vergidir. Bu miktarlar da aşağı, orta ve yüksek olmak üzere üç kısımdı. Günün şartlarına ve değerinde meydana gelen değişikliklere paralel olarak verginin miktarında zaman

41 Ergin, *Türk Tarihinde Evkaf, Belediye ve Patrikhaneler*, s.75

42 Akçura, *Y. Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Devri*, Ankara:TTK. Yay., 1985, s.18.

43 A. Cevdet Paşa, *Tezahir*, 21-39, s.2691.; Sonyel, S. 'Hıristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemi', *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2001, s.396-400.

zaman ayarlamalar yapılmıştır.⁴⁴ Gayrimüslimlere cizye dışında ‘mübaşiriye’, ‘tah-sildariye’, ‘kefilleme’, ‘küşadiye’ ve ‘ikramiye’ gibi çeşitli adlar altında başka bazı mali yükümlülüklerin de getirildiğine tanık oluyoruz. Ancak zaman zaman çeşitli şikayetlere konu olduğu için reayadan cizye dışında başka bir vergi alınmaması usulü benimsenmiştir.⁴⁵

Siyasi Yükümlülükler

Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimlerin siyasetle uğraşması yasak olduğu gibi bu kişiler kamu düzeni ve genel ahlak ve adaba da uygun hareket etmek zorunda idiler. Devlet bu konuda çok hassastı ve cemaat liderlerinden bu anlamda hesap sorduğu için bu kişiler de kendilerini, cemaatlarının hal ve hareketlerine dikkat etmek zorunda hissederlerdi. Devletin güçlü olduğu dönemlerde liderler ile reayadan herhangi birinin bir farkı yoktu. Devlete ihaneti sabit olan her kim ise cezası ölümdü. Nitekim sık rastlanmasa da ihanet gerekçesiyle idam edilen patrikler vardır. Bunlardan ilki Köprülü Mehmet Paşa zamanında Eflak Voyvodası’na ‘hıristiyanların yakında müslüman topraklarına sahip olacakları zaman yakındır..’ mealinde gönderdiği bir mektup nedeniyle 1657’de idam edilen III. Partenios’tur. Bu olaydan sonra, o zamana kadar, seçildikten sonra bizzat padişah tarafından kabul edilen patrikler, sadrazam tarafından kabul edilmeye başlanmıştır. Diğeri de 1821 Yunan isyanıyla ilgisi dolayısıyla idam edilen Patrik V. Gregorius’tur. Bu olay ile özellikle Rumlar devletin gözünden düşmüş ve o zamana kadar özellikle dışişlerinde önemli görevler üstlenen Rumların yerini Ermeniler almaya başlamıştır.

Sosyal Yükümlülükler

Osmanlı Devleti’nde yaşayan gayrimüslimler toplumsal hayat ve kılık kıyafet konularında da bazı yükümlülüklerle tabi tutulmuşlardır. Genel olarak kıyafet bakımından müslümanlara benzemeleri yasaktı. Yine bazı istisnalar dışında ata binmeleri, hamamda nalınsız gezmeleri ve sokakta kaldırımında yürümeleri gibi dönemin şartlarıyla açıklanabilecek bazı tuhaf yasaklamalar da söz konusuydu. Kıyafetin biçim ve rengiyle ilgili farklılaştırmaların evlere de teşmil edildiği dönemler olmuştur. Bütün bunlar bir yandan milletlerin birbirine karışmasını önlemek, öte yandan toplumsal statü bakımından gayrimüslimlerin müslümanlardan üstün olmalarına engel olmaktı. Çünkü müslümanlar hakim millet, azınlıklar ise mahkum (tabi, mağlup) milletti. Ancak, bu biçimsel farklılıklar temelde hukuki yönden bir farklılık ortaya çıkarmamaktaydı. Azınlıklar özellikle özel hukuk (medeni hukuk, aile ve miras hukuku gibi) alanında kendi kanunlarına tabi idiler. Diğer alanlarda da mesela bir müslüman ile bir gayrimüslim arasındaki uyumsuzlukta taraflar arasında herhangi bir eşitsizlik söz konusu değildi. Bu biçimsel farklılıklar II. Mah-

44 M.N. Paşa, *Netayicül Vukuat*, C.3-4, Ankara: TTK Yay., 1980., s.132-35.

45 Eryılmaz, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebânın Yönetimi*, s.50.; Eryılmaz, B. *Osmanlı’da Millet Sistemi*, İstanbul: Ağaç Yay., 1992, s.16-8.; Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s.251-73.; Karamürsel, Z. *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara: TTK Yay., 1940, s.171-2.

mut zamanında gerçekleştirilen kıyafet devrimi sonucu fes ve pantolonun ortak kıyafet olarak benimsenmesi ile büyük ölçüde ortadan kalkmış oldu. Bu bağlamda II. Mahmud'un 'ben tebeamdan müslümanı camide, hıristiyanı kilisede ve museviyi sinagogta ayırt ederim. Aralarında başka gûna bir fark yoktur' anlamındaki sözü meşhurdur.⁴⁶

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde özellikle Tanzimat'a kadar azınlıklarla olan ilişkiler, din ve mezhebe dayalı 'millet sistemi'ne göre yürütülmüştür. Azınlıklar, millet sisteminin gereği olarak, inanç, günlük yaşayış ve özel hukuk alanlarında sağlanan geniş özgürlüklerden yararlanmışlardır. Günümüzde etnik ve dini azınlık sorunları yaşayan devletlerin ders alması gereken boyutlardaki bu özgürlük ve hoşgörüyeye dayalı uygulamalar, bir çok yabancı bilim adamınca da takdir edilmiştir.

Toplumsal hayat ve kılık kıyafet alanındaki bazı kısıtlamaları belki günümüz insan hakları anlayışıyla bağdaştırmak ilk bakışta zor gibi görünebilir. Ancak bu uygulamalar, o devrin koşulları dikkate alınarak değerlendirildiğinde ve sağlanan hak ve özgürlükler o dönemde diğer ülkelerde rastlanan uygulamalarla karşılaştırıldığında, söz konusu kısıtlamaların kayda değer olmadığı görülecektir.

KAYNAKÇA

- Adıyeko, N. (2001) 'İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair', *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yay., Ankara.
- Ahmed Cevdet Paşa (1984) *Tarih-i Cevdet* C.VI., Üçdal Neş., Ankara.
- Ahmed Cevdet Paşa (1986) *Tezahir*, 21-39, (Haz.) C. Baysun, TTK Yay., Ankara.
- Akçura, Y. (1985) *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Devri*, TTK Yay., Ankara.
- Akgündüz, A. (1999) *Bilinmeyen Osmanlı*, OSAV, İstanbul.
- Akyılmaz, G. (2001) 'Tanzimattan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü', *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, C.II, s.671-86.
- Bilmen, Ö.N. (1968) *Hukukî İslamiyye ve İstilahatı Fikhiyye Kamusu*, C. 4, Bilmen Yay., İstanbul.
- Bozkurt, G. (1989) *Alman ve İngiliz Belgelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Bas., Ankara.
- Cin, H. & Akgündüz, A. (1996) *Türk Hukuk Tarihi* II. Cilt, OSAV, İstanbul.
- Düstur, I. Ter. C.2:610-7.
- Ebu Yusuf (1973) *Kitabul Harac* (Çev.) A. Özek, İÜ Yay. No:1519, İstanbul.
- Ercan, Y. (2001) 'Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)', *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yay., Ankara.
- Ercan, Y. (2001a) *Osmanlı Yönetimi'nde Gayrimüslimler Kuruluşları Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları* Turhan Kitabevi, Ankara.
- Ergin, O.N. (1937) *Türk Tarihinde Evkaf, Belediye ve Patrikhaneler*, Türkiye Bas., İstanbul.

46 Karal, E.Z. *Osmanlı Tarihi*, C.6, Ankara: TTK Yay., 1983, s.274.; Genel olarak bkz. Bozkurt, G. *Alman ve İngiliz Belgelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Ankara: TTK. Bas., 1989.; Ercan, Y. 'Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)', *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2001, s.334.

- Eryılmaz, B. (1988) *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebânın Yönetimi*, İzmir.
- Eryılmaz, B. (1992) *Osmanlı'da Millet Sistemi*, Ağaç Yay., İstanbul.
- Eryılmaz, B. (2001) 'Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım', *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yay., Ankara.
- Galanti, A. (1953) *Fatih Sultan Mehmet Zamanında İstanbul Yahudileri*, Fak. Matb., İstanbul.
- Gibb, H.A.R. & Bowen, H. (1957) 'Millet Sistemi', *Islamic Society and the West*, Oxford.
- Hamidullah, M. (1965) *İslam'a Giriş*, (Çev.) K. Kuşçu, İstanbul.
- Hamidullah, M. (1979) *İslam'da Devlet İdaresi*, Nur Yay., Ankara.
- İnalçık, H. (1954) *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, TTK Yay., Ankara.
- İnalçık, H. (1970) 'Mehmet II', *İslam Ansiklopedisi*, MEB., İstanbul.
- Karal, E.Z. (1983) *Osmanlı Tarihi*, C.6, TTK Yay., Ankara.
- Karaman, H. (1999) *Mukayeseli İslam Hukuku*, C.3, İz Yay., İstanbul.
- Karamürsel, Z. (1940) *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK Yay., Ankara.
- Kazıcı, Z. (2002) 'Osmanlılarda Hoşgörü', *Genel Türk Tarihi*, C.6, s.353-72, (ed.) H.C. Güzel & A. Birinci, Yeni Türkiye Yay., Ankara. Bu makale, aynı yayınevinin aynı tarihte yayınladığı Türkler adlı ansiklopedik eserin C.10, s.221-32'de de yayınlanmıştır.
- Khan, A. (2001) 'Osmanlı İmparatorluğu: Çokkültürlülüğün Doğulu Mimarı', *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yay., Ankara.
- Kurat, Y.T. (2001) 'Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu', *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yay., Ankara.
- Küçük, C. (1985) 'Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat', *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, s.1007-24, İletişim Yay., İstanbul.
- Mustafa Nuri Paşa (1980) *Netayicül Vukuat*, C.III-IV, TTK Yay., Ankara.
- Ortaylı, İ. (2002) 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi', *Genel Türk Tarihi*, C.6, s.345-52, (ed.) H.C. Güzel ve A. Birinci, Yeni Türkiye Yay., Ankara. Bu makale, aynı yayınevinin, aynı tarihte yayınladığı Türkler adlı ansiklopedik eserin C.10, s.216-20'de de yayınlanmıştır.
- Ortaylı, İ. (1985) 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet', *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, s.996-1001, İletişim Yay., İstanbul.
- Özel, A. (1996) 'Gayri Müslim', *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.13, s.418-27, Divantaş, İstanbul.
- Pictet, J. (1984) *Development and Principles of International Humanitarian Law*, Geneva.
- Shaw, S. (1985) 'Osmanlı İmparatorluğunda Azınlıklar Sorunu' *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, s.1002-6, İletişim Yay., İstanbul.
- Sonyel, S.(2001) 'Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi', *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yay., Ankara.
- Şafak, A. (2001) 'Mukayeseli Hukuk Açısından Azınlık Haklarına Bir Bakış ve Ermeni Katolik Patrikliği ile İlgili bir Fermanın Değerlendirilmesi', *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı, C.II, s.651-70.
- Şahin, S. (1980) *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Yay., İstanbul.
- Şener, A. (1983) *İslam Hukuku'nda Gayrimüslimler*, *Türk Tarihinde Ermeniler*, DEÜ Rektörlüğü Yay., İzmir.
- Toros, T. (1985) 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Azınlıklar', *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, s.1008-11, İletişim Yay., İstanbul.
- Tritton, A.S. (1930) *The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects*, London.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1983) *Osmanlı Tarihi* C.1, TTK Bas., Ankara.